

Broodje pastrami: opvoeden in crisistijd

Mulock Houwer-lezing 2016^{1,2}

Carla van Os

PED 37 (1): 5–26

DOI: 10.5117/PED2017.1.VANO

Abstract

Sandwich pastrami: Parenting in times of crisis

The Mulock Houwer Lecture 2016 focuses on parenting in times of war. Mulock Houwer (1903-1985) was a renowned pioneer in youth care and child protection. He came to the Netherlands during the First World War as an unaccompanied minor refugee. Through the Second World War, he was a father of four children and the director of the youth institution where he found refuge as an orphan. Building on Mulock Houwer's experiences as a child, as a father, and as a child protector, Carla van Os reflects on the needs of children living in and after war situations, as well as which characteristics of parents help to protect the positive development of children during such difficult rearing circumstances. Based on research of people living in current and post war situations, the following subjects are discussed: the impact of refugee parents' fear and depression on the mental health of the children; attachment behaviour in refugee families; and the need for continuity, stability, and an as-normal-as-possible life in the host country.

Keywords: refugee children, war, parenting, mental health, development

Inleiding

Het luchtalarm klinkt als we op de grote weg rijden, onderweg naar opa Jonathan, een paar kilometer ten noorden van Tel Aviv. Mijn vrouw Sjira manoeuvreert naar de kant van de weg en we stappen de auto uit, met achterlating van de badmintonrackets en de pluimbal op de achterbank.

Lev houdt mijn hand vast en zegt: 'Papa, ik ben een beetje nerveus'. Hij is zeven, en zeven is een leeftijd waarop het niet erg cool gevonden wordt om over angst te praten, dus wordt het woord 'nerveus' in plaats daarvan gebruikt.

Volgens de instructies van de burgerbescherming gaat Sjira langs de kant van de weg liggen. Ik zeg Lev dat hij ook moet gaan liggen. Maar hij blijft staan, zijn kleine, zweterige hand stevig in de mijne.

'Ga meteen liggen', zegt Sjira met stemverheffing om boven de blèrende sirene uit te komen.

'Wat denk je van een spelletje Sandwich Pastrami?' vraag ik Lev.

'Wat is dat?' vraagt hij, zonder mijn hand los te laten.

'Mama en ik zijn de boterhammen', leg ik uit, en jij bent een plak pastrami, en we moeten zo snel we kunnen een sandwich pastrami maken. Vooruit. Eerst ga jij op mama liggen.'

En Lev gaat op Sjira's rug liggen en omhelst haar zo stevig als hij kan. Ik ga boven op hen liggen, en duw hard tegen de vochtige aarde met mijn handen opdat ik ze niet plet.

'Dit voelt goed', zegt Lev, en hij lacht.

'Pastrami zijn is het beste deel', zegt Sjira onder hem.

'Pastrami!' schreeuw ik.

'Pastrami!' schreeuwt mijn vrouw.

'Pastrami!' schreeuwt Lev met beverige stem, ofwel van opwinding, ofwel van angst. (...) En dan horen we de klap. Hard, maar ver weg. We blijven lange tijd op elkaar liggen, zonder te bewegen. Mijn armen beginnen pijn te doen van het dragen van mijn eigen gewicht. Vanuit mijn ooghoek zie ik andere automobillisten die op de weg hebben gelegen opstaan en het stof van hun kleren vegen. Ook ik sta op.

'Ga liggen,' zegt Lev, 'ga liggen, papa. Je verpest de sandwich.'

Ik ga weer even liggen, en zeg: 'Oké, het spel is uit. Wij hebben gewonnen.' (...) (Keret, 2013, pp. 171-173)

De Israëliische schrijver Etgar Keret las dit verhaal over zijn zoon Lev voor bij het 75-jarig jubileum van *Vrij Nederland*. Die dag stond in het teken van oorlog en verzet vanwege het verleden van het weekblad. Keret raakte me omdat hij met zijn verhaal zo treffend illustreert hoe creatief ouders kunnen zijn in het beschermen van hun kinderen. Het zegt ook veel over de psychische gezondheid en weerbaarheid van Levs ouders. Je zou elk kind opvoeders wensen die in staat zijn om bij dreigend gevaar een broodje pastrami te bedenken.

Hoe voeden ouders hun kinderen op in tijden van oorlog en ander geweld? Welke eigenschappen en gedragingen van hun ouders helpen kin-

deren om zich toch zo goed mogelijk te ontwikkelen onder zulke moeilijke maatschappelijke omstandigheden? En wat betekent dat voor de opvang van gevluchte gezinnen? Deze vragen staan centraal in de Mulock Houwer-lezing 2016. In het eerste deel sta ik stil bij de ervaringen van Daan Mulock Houwer zelf, als gevlucht kind in de Eerste en als ouder tijdens de Tweede Wereldoorlog. In het tweede deel illustreer ik vanuit verschillende bronnen opvoedingssituaties die getekend zijn door oorlog of andersoortig geweld en plaats die in de context van wetenschappelijke kennis over de beschermende factoren voor de ontwikkeling van vluchtelingenkinderen. In het derde en laatste deel vraag ik aandacht voor de mogelijke implicaties van het voorafgaande voor de opvang van vluchteling gezinnen in Nederland.

Daan Mulock Houwer als kind en als vader tijdens de Wereldoorlogen

Daniël Quirin Robert Mulock Houwer is 11 jaar als in 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbreekt. Hij woont samen met zijn moeder in Antwerpen. Zijn vader was overleden toen Daan 5 jaar oud was, door een trap van een paard. Antwerpen wordt geëvacueerd. Zijn moeder stuurt Daan de grens over. Hoewel hij altijd de Nederlandse nationaliteit heeft gehad – zijn beide ouders zijn Nederlander – zoekt Daan als vluchteling een veilig heenkomen in Nederland. Hij is een van de miljoen vluchtelingen die direct na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog vanuit België naar Nederland komen. Vandaag de dag zouden sommigen dat een ‘tsunami van vluchtelingen’ noemen. Daan is net de grens over als deze gesloten wordt. Zijn moeder komt te laat. Een spoedige gezinshereniging is daarmee onmogelijk. Daan is, in termen van nu, een alleenstaande minderjarige vluchteling. Als in 1915 de situatie in Antwerpen stabiliseert, wordt Daan door een mensensmokkelaar de grens over gebracht naar België. Hij is terug bij zijn moeder, maar die heeft haar handen vol aan het restaurant dat zij drijft en stuurt Daan naar kostschool (Hoefnagels, 1979; Mulock Houwer, 2010, pp. 21-24).

We moeten het met deze feitelijkheden doen. Over hoe de kleine Mulock Houwer die ervaren heeft, weten we niets.

Twee jaar later overlijdt Daans moeder onverwacht, en komt hij voor de tweede keer als alleenstaande minderjarige vluchteling naar Nederland. Over die periode is meer bekend. Op zijn veertiende komt hij in 1917 als staatswees in Zandbergen terecht, indertijd een doorgangshuis voor wezen. Van daaruit wordt gezocht naar een pleeggezin voor Daan. Hij ver-

blijft in vijf tot acht pleeggezinnen, het precieze aantal weet hij zich later niet meer te herinneren. Daan is eenzaam en voelt zich nergens thuis (Mulock Houwer, 2010, p. 30). Hij zegt hierover in een interview: 'Het was inderdaad een eenzame tijd. Maar eenzaamheid heeft het voordeel van vrijheid. Het had iets weg van een vrijbuitersbestaan' (Hoefnagels, 1979). Als orthopedagoog heb ik wat zorgen bij die uitleg. Ik had het Daan gegund dat hij vanuit een veilige hechtingsrelatie zijn behoefte aan vrijheid had kunnen exploreren (Bowlby, 1988, pp. 12-14). Rob Mulock Houwer, de oudste zoon van Daan, bevestigt wat mij betreft die zorgen met zijn verklaring voor de moeizame pleeggezinplaatsingen van zijn vader: 'Hij moest en zou bewijzen dat hij zonder familie door het leven kon' (R. Mulock Houwer, persoonlijke communicatie, 29 augustus 2016).

Als Daan in Zandbergen wordt geplaatst, is Willem Antonie Ortt daar directeur. Hij wordt de toezienend voogd van Daan en zal in diens leven een sleutelfiguur blijven. Ortt wil Daan adopteren, maar dat aanbod slaat Daan af. 'Hij wilde zijn eigen naam en identiteit behouden. Dat is ook wel weer kenmerkend voor hem', zegt zijn zoon Rob (persoonlijke communicatie, 29 augustus 2016). Ortt zorgt ervoor dat Daan in 1926 samen met zijn vrouw Kea Post aan de slag kan als groepsleider in Zandbergen en draagt hem in 1933 voor als zijn opvolger (Hoefnagels, 1979; Van Lieshout, 2014, p. 75).

Zo is Daan Mulock Houwer als in 1940 de Tweede Wereldoorlog uitbreekt niet alleen vader van vier kinderen, maar ook directeur van een instelling waar op dat moment 130 kinderen verblijven en twintig mensen werken. Drie dagen na de Duitse inval moet het hele gezelschap geëvacueerd worden van Amersfoort naar Heerhugowaard. Zandbergen raakt in de eerste oorlogsjaren overvol met 'het onevenwichtige type kinderen' (Van Lieshout, 201, p. 86).

Naast de zorg voor de nieuwe aanwas kinderen door de 'demoralisatie onder de jeugd' (Koekebakker, 1946) biedt Mulock Houwer ook een veilige uitvalsbasis voor Wiek Schrage, alias Kees Visser. Die werkt zogenaamd als vrijwilliger in Zandbergen (Mulock Houwer, 2010, pp. 60-62) maar is in werkelijkheid een met een parachute gedropte luitenant, belast met het verzamelen van inlichtingen voor de Nederlandse regering in Londen (De Jong, 1974, p. 851). Hoewel het voor Mulock Houwer geen verzetsdaad mag heten omdat het naar zijn eigen zeggen 'gewoon fatsoenlijk gedrag' zou zijn, is de luitenant wel aanleiding voor zijn arrestatie. Op 17 september 1942 lichten drie politieagenten in opdracht van de Sicherheitsdienst Daan Mulock Houwer van zijn bed. Zijn zoon Rob is dan 10 jaar oud, zoon Willem 9, zoon Jan 7 en dochter Joke 5 jaar oud. De kinderen hebben niets van de nachtelijke arrestatie gemerkt. Hun moeder schrijft erover:

Diegenen die vader kwamen halen waren n.b. Hollanders. Ik heb nooit begrepen waardoor wij beiden dit zo koel en rustig lieten gebeuren. (...) Alles voltrok zich in minder dan vijf minuten (...). Ik ging niet naar bed, ijsbeerde overwegend en ging ten slotte op de bank liggen om mij te beraden; vooral om de kinderen op de hoogte te stellen, maar ook het kantoor en de kindertehuizen. (Mulock Houwer, 2010, p. 63)

Rob Mulock Houwer bevestigt dat hij niets van de arrestatie heeft gehoord of gezien:

De volgende ochtend vertelde moeder ons dat vader weg was. Zoals altijd was ze nuchter. Het werd gewoon medegedeeld. Geen drama. Ze zei dat ze hoopte dat vader snel zou terugkomen en ging daarna direct aan de slag met het overnemen van vaders directeursfunctie.

(R. Mulock Houwer, persoonlijke communicatie, 29 augustus 2016)

Het onwrikbare vertrouwen van hun moeder in de goede afloop laat zich lezen in een briefje dat zij op 18 mei 1945 aan 'vader en moeke Ortt' schrijft als ze heeft vernomen dat haar man levend in Dachau is aangetroffen:

Op kantoor en in grote haast meld ik jullie dat er indirect bericht over Daan is – dat hij leeft. Voor velen is dit een grote opluchting – voor mij niet, ik heb dit steeds geweten.

(Mulock Houwer, 2010, p. 79)

Tijdens de twee jaar en ruim acht maanden die Mulock Houwer van huis is, kan hij vanuit de gevangenis aanvankelijk nog een enkele brief naar zijn vrouw Kea schrijven. Hij spreekt haar moed in, ook omwille van de kinderen:

Zo spoken mij allerlei vragen door het hoofd over jullie wel en wee. Zelf hou ik mij wel goed, als ik maar weet dat dit ook het geval met jou blijft. De kinderen hebben, alle spanningen ten spijt, je nodig. Vragen zelfs opgewektheid, jij zult hun dat kunnen blijven geven.

(Mulock Houwer, 1942, 24 oktober, Oranjehotel – gevangenis Scheveningen)

(Na een bezoek:) Je was geëmotioneerder dan ik je ooit heb gezien en ik vraag me af of al die spanningen je niet te aangrijpend zouden wezen. Heb het vertrouwen dat ik volledig rustig ben en dat hoe rustiger jij bent dat dit mij en de kinderen en Zandbergen het meest te stade komt.

(Mulock Houwer, 1943, 4 januari, Duitse SD-gevangenis Haaren)

Daan Mulock Houwer heeft zich tijdens zijn gevangenschap zorgen gemaakt over wat de oorlogservaringen voor effect zouden hebben op zijn gezin. Vanuit een bevrijd Dachau schijft hij aan zijn vrouw Kea:

Ik vroeg me af wat er in Nederland veranderd zal zijn. Wij zijn veranderd. Jullie zijn veranderd, elk door de andere vorm van leven met zijn zorgen en harde eischen van aanpassing aan een abnormale wereld. Honderden heb ik zien mishandelen, bij duizenden heb ik mensen zien sterven en in die periode van hoogste nood als ik in de put zat, kon ik nog spottend denken ‘en pedagoog waar blijf je nou?’ (...) de gedachte aan jou en de kinderen deed me door alles heen bijten (...).

(Mulock Houwer, 1945, 19 mei, Dachau)

Ik heb de inmiddels 84-jarige zoon, Rob Mulock Houwer, gevraagd welke eigenschappen en gedragingen van zijn moeder en vader hij tijdens de oorlogsjaren als steunend heeft ervaren. Hij vindt het een moeilijke vraag, maar kan wel iets vertellen over zijn herinneringen aan zijn ouders in die jaren:

Moeder straalde rust uit en moed. Ze bracht bijvoorbeeld pakketjes naar vader in de gevangenis en liet zich niet van de wijs brengen als de Duitsers riepen ‘nur ein wenig Obst’. Andere vrouwen gingen dan hun pakketjes ontmantelen, mijn moeder niet, die liep gewoon door en kreeg het pakketje dan uiteindelijk bij mijn vader. (...)

Het was natuurlijk wel vaak spannend thuis. Zoals toen ze jongens kwamen zoeken voor de Arbeitseinsatz. De oudere jongens zaten verstopt in de kelder. Moeder zwaaide de voordeur open en zei dat ze alleen jonge kinderen in het tehuis had. (...)

Ik heb nooit gehoord of gezien dat mijn moeder bang was. (...)

Ik ben één keer op bezoek geweest toen vader gevangen zat. Ik kan me er weinig van herinneren, behalve dat ik geïntimideerd werd door de glanzende geweren van de bewakers. Vader was sterk, hij straalde kracht uit. Ik denk dat we daardoor niet het idee hadden dat het een gevaarlijke tijd was, we namen de dingen zoals ze waren.

(R. Mulock Houwer, persoonlijke communicatie, 29 augustus 2016)

Uit deze biografische fragmenten uit het leven van Daan Mulock Houwer komt een aantal elementen naar voren die aansluiten bij wat in de wetenschappelijke literatuur bekend is over beschermende factoren voor de ontwikkeling van kinderen in oorlogssituaties. Ik vat de kernpunten hier samen.

De rol van ‘vader’ Ortt is voor Daan als kind van onschatbaar belang geweest. Een steunend sociaal netwerk, het behoud van de eigen identiteit en het streven naar autonomie zijn in de vluchtelingenliteratuur bekende beschermende factoren. In zijn rol als vader valt de stilte en rust op waarmee de arrestatie zich voltrok. Iets waar Kea Mulock Houwer-Post misschien achteraf spijt van had maar wat voor de kinderen ongetwijfeld gunstig heeft uitgepakt. De arrestatie lijkt hierdoor een minder ingrijpende gebeurtenis geweest te zijn dan wanneer die met verzet en geweld gepaard zou zijn gegaan. Bovenal zijn de psychische weerbaarheid, de moed, en het optimisme beschermende factoren die tijdens de oorlog in het gezin Mulock Houwer aanwezig waren.

Opvoeden in tijden van oorlog en onderdrukking

Opvoeders in oorlogstijd kampen vaak met angst. Angst dat de bommen dit keer niet een eind verderop maar bij hen in de tuin vallen, angst voor de klopp op de deur. De angst die kinderen van deze opvoeders ervaren, wordt in hoge mate bepaald door de angst die hun ouders ervaren. We kennen dat allemaal uit het leven van alledag. Kinderen die bij mij thuis op bezoek komen, zijn bang voor mijn katten als hun ouders dat zijn. Het verband tussen de angst van ouders en die van kinderen is ook bekend uit de klinische literatuur (Santvoort et al., 2015). Voor vluchtelingenkinderen die opgevoed worden te midden van oorlogsgeweld is dit verband uitermate relevant. Een illustratie ervan las ik in het boek *Hoe ik talent voor het leven kreeg* van Rodaan Al Galidi (2016), een aanrader voor wie wil lezen hoe het wonen op asielzoekerscentra door vluchtelingen wordt ervaren. Al Galidi beschrijft een voor hem cruciaal moment waarop hij kennismaat met de oorlog, anders dan uit de verhalen. Hij staat met zijn vader in een lange rij voor een benzinepomp in Irak en is getuige van een afranseling van een van de wachtenden door een paar soldaten. Net als Lev in het verhaal ‘Pastrami’ van Keret staat ook de kleine Rodaan hand in hand met zijn vader:

Ik herinner me dat zijn hand begon te trillen, en toen hij dat voelde, liet hij mij los en begon zacht over mijn hoofd te aaien. Hij bracht me naar de andere kant van de rij zodat ik de bloederige man op de grond niet hoefde te zien. ‘Is hij dood?’ vroeg ik mijn vader. Hij boog voorover naar mijn oor, misschien meer om mij te laten weten dat ik stil moest zijn dan om mij te antwoorden.

‘Niet dood. Ze hebben hem niet neergeschoten’, fluisterde hij. Stiekem keek ik naar de man.

‘Hij beweegt niet’, zei ik zacht. Mijn vader boog weer naar mijn oor en gaf mij een antwoord dat ik nooit zal vergeten.

‘Omdat hij geen ontbijt gehad heeft.’ Ik keek hem aan. Zijn gezicht was bleek en hij zweette. Ook ik werd bang, want het was de eerste keer dat ik mijn vader bang zag.

(Al Galidi, 2016, pp. 137-138)

Zoals we ook bij de vader van Lev zagen, probeert de vader van Rodaan hem te beschermen tegen het geweld door hem zowel fysiek weg te voeren van het gevaar, als door aan het gevaar een andere betekenis te verlenen. Rodaans vader heeft hiertoe minder mogelijkheden omdat het geweld vlakbij plaatsvindt en hij ook zelf meer getroffen is door angst dan de vader van Lev. Het vraagt veel, vaak te veel, van ouders om hun eigen angst onder controle te houden omwille van de bescherming van hun kinderen. We zagen het de ouders Mulock Houwer doen bij de stille arrestatie. Recent was ik zelf getuige van soortgelijke ouderlijke kracht.

Rond middernacht haal ik een bekende op van Schiphol. Ze is een Koerdische docent literatuurwetenschap in Turkije, en een van de 15.000 met vervolging bedreigde leerkrachten die volgens de overheid niet ruimhartig genoeg de president steunen in de klas. Een paar dagen eerder is de docent van haar bed gelicht. Het is dan vier uur in de nacht. Haar zoontje van 3 slaapt. Ze gebaart de agenten om zachtjes te doen en sluipt met hen op haar tenen het huis uit. In afwachting van het proces komt ze weer vrij en verlaat direct Turkije. Op Schiphol rent de 3-jarige enthousiast door de hal. Zijn Superman-rolkoffer stuitert achter hem aan. Zijn andere arm is de vleugel van het vliegtuig dat hij net heeft verlaten. Al hollend en vliegend ontdekt hij zijn nieuwe wereld. Zijn moeder laat hem zijn gang gaan en volgt hem op een grote afstand met een glimlach. Het is niet te zien dat zij een paar dagen daarvoor de meest angstige momenten van haar leven beleefde, en een paar uur eerder haar geliefde, haar familie, haar hele hebben en houden heeft achtergelaten om elders een onzeker bestaan tegemoet te gaan. In de trein vraag ik haar of het klopt dat haar zoontje geen idee heeft wat er gaande is. Ze knikt. ‘We zijn op vakantie.’

De vrouw uit deze anekdote wist nog niet of ze asiel zou gaan aanvragen. Ze wilde eerst de ontwikkelingen in Turkije afwachten en daarna pas besluiten of haar vertrek definitief zou moeten zijn. Daarom had ze haar zoontje nog niet ingelicht.

Kinderen onwetend houden, is overigens lang niet altijd de beste strategie. Montgomery (2004) beschrijft dit treffend in een studie over de wijze waarop vluchtelingenouders met hun kinderen communiceren over ervaringen van marteling. Als er geen harmonie is tussen 'stories lived' (wat kinderen hebben meegemaakt, ervaren en zien) en 'stories told' (de ontwikkelde verhalen, de betekenisverlening door de gezinsleden) kan dat bij kinderen angst teweegbrengen. Ouders zijn zich lang niet altijd bewust van deze disharmonie. Een vader in het onderzoek van Montgomery vertelt dat hij niet in staat is om met zijn kinderen te spreken over de martelingen die hij heeft doorstaan. Volgens zijn kinderen echter praat hij daar tijdens het eten juist voortdurend over. Montgomery stelt dat beide belevenissen waar zijn. De vader is zo in beslag genomen door zijn eigen situatie, dat voor hem de kinderen niet meer aanwezig zijn. De kinderen horen hem praten, maar er wordt niet met hen gecommuniceerd. Contradicties in de verhalen zoals ze zijn beleefd en worden verteld, kunnen bij kinderen leiden tot gevoelens van angst, verwarring en machteloosheid. Als de verhalen daarentegen coherent zijn, kan dat de onderlinge banden in het gezin juist versterken (Montgomery, 2004).

In zijn algemeenheid blijkt goede communicatie in het gezin een belangrijke factor te zijn die stress bij vluchtelingenkinderen kan verminderen (Betancourt et al., 2015). De wijze waarop vluchtelingenouders met hun kinderen communiceren over gebeurtenissen die zij als traumatiserend hebben ervaren, is van invloed op de mate waarin veilige gehechtheidsrelaties kunnen ontstaan tussen kind en ouders. Ongefilterde communicatie heeft een negatieve invloed. Kinderen van ouders die in staat zijn om in de communicatie over de ingrijpende levensgebeurtenissen aan te sluiten bij de leeftijd, de cognitieve ontwikkeling en de emotionele behoeften van het kind ('modulated disclosure') zijn vaker veilig gehecht dan kinderen van wie de ouders geheel open communiceren of juist zwijgen over de gebeurtenissen (Dalgaard & Montgomery, 2015).

De invloed die angstige ouders in tijden van oorlog op hun kinderen hebben, wordt door Anna Freud nog tijdens de Tweede Wereldoorlog beschreven in haar boek *War and Children* (Freud & Burlingham, 1943). In 1938 vlucht zij samen met haar vader Sigmund voor de nazi's vanuit Wenen naar London. Daar leidt ze als psychoanalytica enkele opvangcentra voor kinderen in de leeftijd van 3 tot 6 jaar die direct of indirect te maken hebben gehad met oorlogsgeweld, met name in de vorm van luchtbombardementen. Het valt Anna Freud op dat de kinderen die tijdens de bombardementen gescheiden waren van hun ouders ernstiger psychische klachten hebben dan kinderen die in het gezelschap van hun ouders waren (Freud

& Burlingham, 1943, p. 21). Deze observatie wordt onderschreven door hedendaagse literatuur waaruit blijkt dat alleenstaande gevluchte kinderen veel vaker internaliserende gedragsproblemen hebben dan kinderen die samen met hun ouders zijn gevlucht (Bean, Derluyn, Eurelings-Bontekoe, Broekaert, & Spinhoven, 2007).

Anna Freud en haar collega's hebben tijdens de bombardementen veel observaties kunnen doen van de reacties van kinderen op de angst van hun moeders. Zo beschrijft Anna een jongen die aanvankelijk nauwelijks interesse heeft voor de ronkende vliegtuigen boven de schuilkelder en zich eigenlijk wil blijven verdiepen in zijn leesboek. Hij wordt voortdurend door zijn moeder uit zijn verhaal gehaald en gemaand om samen met haar naar het geluid van de vliegtuigen te luisteren en haar angst te delen (Freud & Burlingham, 1943, pp. 26-27). Anna Freud ziet de angst van de kinderen in de kliniek voor een belangrijk deel geregisseerd worden door de angst van hun moeders (Freud & Burlingham, 1943, pp. 32-33).

De psychische gezondheid van vluchtelingenouders heeft invloed op de psychische gezondheid van hun kinderen (Fazel, Reed, Panter-Brick, & Stein, 2012; Panter-Brick, Grimon, & Eggerman, 2014). Angst en depressie bij vluchtelingenouders hebben een voorspellende waarde op de mate waarin hun kinderen later last hebben van internaliserende en externaliserende gedragsproblemen (Betancourt, Yudron, Wheaton, & Smith-Fawzi, 2012). Ook in de wetenschappelijke literatuur wordt in dit verband vaak lering getrokken uit de ervaringen van ouders in de Tweede Wereldoorlog. Zo wijst onderzoek uit dat de kinderen van ouders die de Holocaust wisten te overleven vaker te maken hebben met mishandeling en emotionele verwaarlozing door hun ouders als die ouders zelf als kind getraumatiseerd zijn geweest. Als die ouders hebben geleden aan een posttraumatische stressstoornis (PTSS) is de familiale cyclus van geweld het sterkst (Yehuda, Halligan, & Grossman, 2001).

In de kliniek van Anna Freud wordt sterk ingezet op een zo normaal mogelijk leven. De kinderen spelen, tekenen, dansen, wandelen en klauteren op klimhekken zoals ze dat ook in vreedstijd gedaan zouden hebben. De kinderen slapen in de schuilkelders zodat ze niet steeds tijdens een luchtalarm gewekt hoeven te worden en naar beneden moeten worden gebracht (Freud & Burlingham, 1943, p. 93).

Continuïteit in de opvoedingsomgeving is een ander sleutelbegrip in de kliniek van Anna Freud. Als de kinderen in september 1941 van de stad naar het platteland worden geëvacueerd gaan alle groepsbegeleiders mee en afgezien van de nieuwe kamers blijft alles zoals het was in de maanden ervoor (Freud & Burlingham, 1943, pp. 135-136).

Een zo normaal mogelijk leven en continuïteit in de opvoedingsomgeving zijn ook beschermende factoren die uit de actuele wetenschappelijke literatuur naar voren komen als het erom gaat wat de ontvangende samenleving kan doen voor vluchtelingenkinderen. De steun die gevluchte gezinnen ervaren vanuit sociale netwerken in de gastsamenleving is van beslissende invloed op het welzijn van ouders en kinderen (Lauritzen & Sivertsen, 2012). Het doen van (vrijwilligers)werk in het gastland (Ogbu, Brady, & Kinlen, 2014) en het verwerven van de taal (Tingvold, Hauff, Allen, & Middelthon, 2012) dragen bij aan het vergroten van dit onontbeerlijke sociale netwerk. Het gevoel er niet bij te horen, buitengesloten of gediscrimineerd te worden, heeft een negatief effect op het welzijn van vluchtelingenkinderen (Betancourt et al., 2015; Ogbu et al., 2014). Contact met leeftijdsgenoten in het gastland (Betancourt et al., 2015) en positieve schoolervaringen (Fazel et al., 2012) gelden juist als beschermende factoren voor gevluchte kinderen. Al deze beschermende factoren staan onder druk als de vluchtelingenkinderen vaak moeten verhuizen. Naarmate kinderen tijdens de asielprocedure meer verhuizingen meemaken, is het slechter gesteld met hun psychische gezondheid (Nielsen et al., 2008).

Anne Frank is wereldwijd misschien wel het allerbekendste voorbeeld van een kind dat in oorlogstijd opgroeit. Ook gelet op de thematiek van deze lezing is haar dagboek interessant. Anne doet regelmatig verslag van de steun die ze ervaart van haar ouders in haar conflicten met de andere onderduikfamilie in het Achterhuis, de Van Daans:

Sommige mensen schijnen het een genoegen te vinden, niet alleen hun eigen kinderen op te voeden maar ook nog de kinderen van hun kennissen op te voeden. De Van Daans behoren tot die mensen. (...) Vader en moeder verdeelden me altijd vurig, zonder hen zou ik de strijd niet steeds zo zonder blikken en blozen kunnen opnemen. (...) En was vader niet altijd weer zo geduldig, had ik de hoop om ook nog eens te voldoen aan de ouderlijke eisen, die toch heus niet zo hoog zijn, al lang opgegeven. (27 september 1942)

Net zoals in het Achterhuis staat in situaties van gedwongen migratie het gezinsleven per definitie onder druk, zowel voor, tijdens, als na de vlucht. Vaak is voor de vlucht de gezinssamenstelling al veranderd als gevolg van de geweldsomstandigheden. Ouders zijn soms aan het front, ondergedoken, overleden of al eerder gevlucht. Leven in oorlog of onderdrukking en gedwongen migratie vragen van alle gezinsleden offers die vaak tot spanningen leiden (McMichael, Gifford, & Correa-Velez, 2011). In het gastland zijn de gezinsrollen en machtsverhoudingen gewijzigd (Betancourt et al.,

2015). Externe destructieve krachten hebben intergenerationele effecten op het gezinsfunctioneren en op de onderlinge relaties, relaties die in gezonde omstandigheden het kind veiligheid en herstelmogelijkheden bieden (De Haene, Grietens, & Verschueren, 2010). De onderlinge gehechtheid van het gezin blijkt een belangrijke voorspellende factor te zijn voor de succesvolle integratie van vluchtelingenjongeren in de nieuwe maatschappij (McMichael et al., 2011). Vluchtelingenkinderen hebben minder angstklachten in gezinnen met een sterke coherentie. Die coherentie uit zich in een gezamenlijke, door alle gezinsleden gedeelde, betekenisverlening aan de wereld om hen heen, waardoor de wereld begrijpelijk en in zekere zin beheersbaar wordt (Aitchison, Abu-Bader, Howell, Khalil, & Elbedour, 2016). Voor kinderen in oorlogsgebieden geldt het ervaren van ouderlijke steun als een belangrijke factor die de kans op traumatische stressklachten reduceert. Dat geldt ook voor het gevoel van optimisme over de toekomst dat ouders aan hun kinderen weten over te brengen (Mapp, Behrens, & Socha, 2013; Thabet, Ibraheem, Shivram, Winter, & Vostanis, 2009), zoals we Kea Mullock Houwer zagen doen.

Anne Frank lijkt tijdens haar onderduik steeds meer te lijden onder de verminderde emotionele beschikbaarheid van haar moeder, door haar verwoord als 'slordigheid, sarcasme en hardheid'. De relatie met haar moeder raakt steeds meer verstoord.

Ik klamp me aan vader vast, omdat hij de enige is die mijn laatste restje familiegevoel ophoudt. (...) Voor mij is moeder niet 'de' moeder; ik zelf moet mijn moeder zijn. Ik heb me afgescheiden van hen, ik schipper alleen en zal later wel zien waar ik beland. (7 november 1942)

Ondanks alle theorieën en moeiten mis ik elke dag 'de' echte moeder die me begrijpt. Daarom ook denk ik bij alles wat ik doe en wat ik schrijf, dat ik later voor mijn kinderen wil zijn de 'mams' die ik me voorstel. De mams die niet alles zo ernstig opvat, wat er gezegd wordt en wel ernstig wat van mij komt. (24 december 1943)

Net zoals Annes moeder kunnen ook getraumatiseerde vluchtelingenmoeders minder emotioneel beschikbaar zijn in de ouder-kindinteracties (De Haene et al., 2010; Van Ee, Kleber, & Mooren, 2012). Ouders gaan zich machteloos voelen en zien zichzelf niet meer als beschermer van hun kind. Kinderen kunnen dan juist in hun zoektocht naar erkenning en veiligheid meer een beroep gaan doen op hun getraumatiseerde ouders, die zich daardoor nog minder capabel gaan voelen en zich langzamerhand

gaan terugtrekken uit het contact (Dalgaard & Montgomery, 2015). Ook agressie in de opvoeding komt voor bij getraumatiseerde ouders. De opvoedingsomgeving wordt daarmee onvoorspelbaar en onveilig voor de kinderen (Van Ee, Kleber, Jongmans, Mooren, & Out, 2016). Kinderen kunnen zelf uiteindelijk ook minder responsief gaan reageren op een moeder die verminderd beschikbaar is; ze nemen als het ware hun investering in de relatie terug. Hoe ernstiger de traumatische klachten van moeders zijn, hoe vaker de combinatie van verminderde sensitiviteit van moeders en verminderde responsiviteit van het kind te constateren valt (Van Ee et al., 2012).

Ik heb bewust gekozen voor een mix van voorbeelden en literatuur uit de Tweede Wereldoorlog en de oorlogen van vandaag. Het lijkt me belangrijk om deze tijden met elkaar te verbinden om zo meer te leren over opvoeden in crisistijd. 'Er is te weinig kennis van het verleden. Dat wreekt zich in de toekomst', zei Daan Mulock Houwer terecht in een interview (Hoefnagels, 1980). Ik denk dat een gebrekkig historisch inzicht zich ook al in het heden wreekt.

We hebben met het broodje pastrami gezien hoe creatief mentaal gezonde ouders kunnen zijn in het beschermen van kinderen tegen de impact van geweld, en hoe belangrijk hun psychische weerbaarheid en reacties op angstige gebeurtenissen zijn voor de manier waarop kinderen deze ervaren. De aanwezigheid, liefde en steun van ouders, de continuïteit in de opvoedingsomgeving en een zo normaal mogelijk leven leiden, zijn factoren die kinderen helpen in situaties van maatschappelijk geweld en bij het herstellen daarvan na de vlucht.

Implicaties voor de opvang van vluchtelinggezinnen

Daan Mulock Houwer heeft oneindig veel vernieuwende ideeën ontvouwd voor de opvang en begeleiding van kinderen in de residentiële jeugdzorg (Hellinckx & Pauwels, 1984). Een aantal daarvan is ook voor de opvang van vluchtelinggezinnen de moeite van het overwegen waard. De navolgende selectie doet geenszins recht aan het rijke oeuvre van Mulock Houwer; het zijn met het oog op de vluchtelingenopvang gekozen krenten uit de pap.

Een in het oog springend vernieuwingsprogramma is het zelfbestuur dat Daan Mulock Houwer samen met zijn vrouw Kea eind jaren twintig introduceert, nauw verbonden met de 'verantwoordelijkheidspedagogiek'. Regels voor 'het verzorgen van de tuin', 'huishoudelijke klussen', 'het inleiden van nieuwelingen', 'het gezellig maken van de kamers', 'het oplossen

van onderlinge moeilijkheden of conflicten' staan op de agenda van het jongerenzelfbestuur (Mulock Houwer, 1929, 1930; Van Lieshout, 2014, p. 83). Aansluitend bij de noodzaak om vluchtelingenouders te stimuleren om regie over hun leven te herwinnen, zou deze aanpak ook in asielzoekerscentra zijn vruchten kunnen afwerpen. En dan niet onder de denigrerende term 'activeringsbeleid' (COA, 2014) maar door daadwerkelijk regie over het reilen en zeilen in het centrum in handen te geven van de bewoners. Dat is niet alleen goed voor het zelfrespect van de ouders, maar handhaaft ook de rol van ouders als degenen die de leiding hebben over het dagelijkse leven. De ouders tonen daarmee adequaat voorbeeldgedrag, een van de voorwaarden voor de ontwikkeling van kinderen (Zijlstra, 2012, p. 30).

Mulock Houwer introduceert als directeur van Zandbergen gemeenschappelijke sportlessen voor pupillen en personeel, en stimuleert pupillen om muzieklessen te nemen of lid te worden van een sportvereniging (Van Lieshout, 2014, p. 85). Niet alle sportverenigingen in de buurt van asielzoekerscentra staan erom te springen de steeds weer verhuizende asielzoekerskinderen te verwelkomen. Hier past activeringsbeleid van de zijde van de overheid. Bezig zijn met sport en cultuur is niet alleen goed voor het herstel en de psychosociale ontwikkeling van vluchtelingenkinderen, maar voorziet ook in de behoefte erbij te horen. Het biedt ouders een kans om hun kinderen aan te moedigen en te stimuleren om hun talenten te ontwikkelen, en draagt daarmee bij aan het normaliseren van hun rol als opvoeders (Zijlstra, 2012, pp. 27-28).

Humor is een belangrijk instrument geweest voor Daan Mulock Houwer. Toen hij als secretaris-generaal van de internationale vereniging voor kinderbescherming de wereld over trok voor inspecties van weeshuizen of andere instellingen, had hij altijd een paar goocheltrucs op zak om kinderen aan het lachen te maken (Woltz, 1964). Misschien zouden de COA-woonbegeleiders hiervoor een training bij Stichting de Vrolijkheid kunnen volgen?

En dan is er natuurlijk het drukbezochte wekelijkse open spreekuur van de directeur dat Daan Mulock Houwer op Zandbergen invoert. Hij blijft daarmee op de hoogte van wat er speelt in de instelling, maar bovenal biedt het de jongeren de kans om op het hoogste niveau serieus genomen te worden (Van Lieshout, 2014, p. 85). Het idee lijkt me een-op-een navolgbaar voor de locatiemanagers van het COA.

Direct na de Tweede Wereldoorlog neemt Mulock Houwer het op voor de NSB-kinderen die op dat moment in aparte kampen zijn opgesloten. Hij vindt dat ze zo snel mogelijk weer een plaats in de gemeenschap moeten krijgen:

De NSB-jeugd moet zo gauw mogelijk haar oorlogsetiket kwijt raken en daarvoor is het nodig dat de noodkampen opgeheven worden vóór ze tot kinderrampen verworden. (...) Niets is zo fataal en in strijd met elk gezond principe van heropvoeding als het gescheiden houden van kinderen van de volksgemeenschap waar zij thuishoren.

(Mulock Houwer, Grewel, & Friedmann-van der Heide, 1946, p. 27)

Vluchtelingenkinderen hebben geen heropvoeding nodig, maar gaan wel gebukt onder een 'oorlogsetiket', in die zin dat ze 'asielzoeker' zijn, iemand die in een asielzoekerscentrum woont. De Nederlandse asielzoekersopvang representeert in de kern een discriminatoir regime waarin vluchtelingenkinderen van andere kinderen in de 'volksgemeenschap' gescheiden zijn. Door vluchtelingenkinderen letterlijk buiten de samenleving te plaatsen, wordt een proces van 'othering' versterkt (Grove & Zwi, 2006). Het begrip 'othering' linkt aan het Nederlandse 'wij-zijdenken' maar met het Engelse 'othering' komt veel beter het proces tot uiting waarbij de meerderheidsgroep de minderheidsgroep diskwalificeert als 'niet zoals wij' en 'niet bij ons horend' en er langzamerhand van overtuigd raakt dat de minderheidsgroep een ander soort mens, een mens van minder waarde, representeert (Huot, Bobadilla, Rudman, & Bailliard, 2016). Asielzoekers krijgen in Nederland te maken met een politiek en maatschappelijk klimaat waarin hun duidelijk wordt gemaakt dat ze niet welkom zijn, terwijl ze zich wel moeten aanpassen (Ghorashi, 2008). De Verenigde Naties hebben hun zorgen uitgesproken over de maatschappelijke onrust als er ergens een asielzoekerscentrum geopend wordt en de Nederlandse overheid opgeroepen om een positief beeld over asielzoekers uit te dragen (United Nations, 2015, para. 33-34). Heeft u zich al eens voorgesteld wat u als ouder tegen uw kind zou zeggen als er geen rode loper ligt maar een dood varken hangt op de plek waar u veiligheid zoekt? Het proces van 'othering' heeft ook effect op hoe de minderheidsgroep de meerderheidsgroep ziet. Herhaalde ervaringen van exclusie leiden ertoe dat vluchtelingen zich een stereotiep beeld van de Nederlanders gaan vormen (Ghorashi, 2008).

Ik denk dat het proces van 'othering' in de kiem gesmoord kan worden door asielzoekers zo snel mogelijk letterlijk midden in de samenleving te plaatsen. Toen ik begin jaren negentig als vrijwilliger bij VluchtelingenWerk actief was, bezocht ik asielzoekersgezinnen in hun ROA-woning. Aanleiding voor het treffen van de Regeling Opvang Asielzoekers (ROA) waren de uitpuilende asielzoekerscentra vanwege de tienduizenden mensen die de oorlog in voormalig Joegoslavië waren ontvlucht. In die tijd verbleven gezinnen tijdens hun asielpcedure al in gewone huizen. Daar

konden ouders en kinderen helemaal zelf vorm geven aan hun dagelijkse gezinsleven en vanuit een normale woonsituatie contacten aangaan in de samenleving. De regeling is in 1994 afgeschaft. Kijkend naar de beschermende factoren voor de ontwikkeling van vluchtelingenkinderen, moet deze meest verregaande vorm van normalisering een positief effect hebben gehad op het welzijn van kinderen.

Voor veel ouders blijkt het verblijf in een asielzoekerscentrum een grote uitdaging te vormen voor de opvoeding. Het gebrek aan privacy in de woningen als ze samen met hun kinderen op een kamer moeten slapen, de bemoeienis van andere vluchtelingenouders met de opvoeding – wat we ook bij Anne Frank zagen –, niet zelf kunnen bepalen hoe laat er gekookt wordt, zijn voorbeelden van problemen die ouders ervaren rondom de opvoeding in asielzoekerscentra (Ogbu et al., 2014). Ze lijken samen te brengen onder gevoelens van machteloosheid en autonomieverlies die een ouder in een Iers onderzoek treffend onder woorden bracht:

Je hebt geen leiding meer. Als een zombie wacht je op de volgende instructies van het management. Hoe kan je een goede ouder zijn, als je geen controle hebt over je eigen leven en het leven van je kind niet kan controleren? Alle macht is van je afgenomen. Wie voedt dan wie op?

(Ogbu et al., 2014, vertaling CvO)

De behoefte aan normalisering van de opvoeding wordt kernachtig verwoord door Ahrat (16) in een verzameling aanbevelingen van gevluchte kinderen over de opvang: 'laat ouders ouders zijn' (Werkgroep Kind in azc, 2015).

Mijn collega's Margrite Kalverboer en Elianne Zijlstra hebben in het Best Interests of the Child-Model systematisch uitgewerkt wat het betekent als ouders ouders mogen en kunnen zijn, en hoe zij dan de ontwikkeling van hun kinderen waarborgen. Deze ouders bieden hun kinderen adequate verzorging, een veilige fysieke directe omgeving, een affectief klimaat en een flexibele opvoedingsstructuur. Ze tonen adequaat voorbeeldgedrag en interesse in het kind. Tot slot was er voldoende continuïteit in de opvoeding en verzorging in het verleden en is dit ook in de toekomst gewaarborgd (Kalverboer & Zijlstra, 2006, pp. 31-32; Zijlstra, 2012, pp. 23-33).

De inrichters van het opvangbeleid zouden hun beleidskeuzes langs de maatstaven van dit Best Interests of the Child-Model moeten leggen, waarbij de vraag centraal staat of de opvang ouders in staat stelt om hun rol van opvoeders op zich te nemen. Dat is overigens niet een vrijblijvend advies,

maar vloeit ook voort uit de verplichtingen die de overheid is aangegaan met de ondertekening van het VN-Kinderrechtenverdrag. In artikel 5 van dat Verdrag staat dat de overheid de verantwoordelijkheden van ouders om te voorzien in passende leiding en begeleiding van het kind moet eerbiedigen.

In Nederlands onderzoek naar opvoeding in asielzoekerscentra komen naast bovengenoemde problemen het veelvuldig verhuizen en het langdurige verblijf in de geïsoleerd gesitueerde centra herhaaldelijk terug als belemmeringen voor een normale opvoeding (Kloosterboer, 2009, pp. 115-118). Bij aankomst in Nederland kampen veel vluchtelingenkinderen met angst, depressie en traumatische stressklachten (Van Os, Kalverboer, Zijlstra, Post, & Knorth, 2016). Daarom is er allereerst rust en stabiliteit nodig. Veel gezinnen zijn zelf in staat om te herstellen, en beschikken over voldoende veerkracht om zich zonder gespecialiseerde hulp te herpakken (Ogbu et al., 2014). De vele verhuizingen die gezinnen in de eerste maanden van hun verblijf meemaken, zijn schadelijk omdat ze juist de instabiliteit en onvoorspelbaarheid in het leven van de kinderen vergroten (Lauritzen & Sivertsen, 2012). Ik vroeg laatst aan een Afghaanse vader die met zijn vrouw en zes kinderen een krap jaar in Nederland verblijft op welke plaatsen hij was opgevangen. Hij somde de centra op, maar bij nummer vijftien raakte hij de tel kwijt en sprongen de tranen in zijn ogen.

Volgens mij is het niet zo moeilijk om op grond van het voorgaande tot een opvang voor asielzoekersgezinnen te komen die de ontwikkeling van kinderen waarborgt. De genoemde zorgen en problemen zijn niet nieuw. Ze worden al jarenlang onder de aandacht van publiek en overheid gebracht door kinderrechtenorganisaties verenigd in de Werkgroep Kind in azc (asielzoekers centra), en door professionals die met deze kinderen en hun ouders werken in de geestelijke gezondheidszorg. Waarom gebeurt dat dan niet? Waarom denken we met z'n allen weg te komen met het jarenlang schaden van deze toch al zo kwetsbare kinderen? Wat is ons belang daarbij? Heeft dat te maken met het proces van 'othering', waarbij we het kennelijk nodig hebben om voor vluchtelingenkinderen andere normen te hanteren dan we doen voor andere kwetsbare kinderen in Nederland? Eigenlijk doet de reden er niet eens toe. De overheid heeft met haar handtekening onder het VN-Kinderrechtenverdrag beloofd om het belang van kinderen voorop te stellen bij de inrichting van beleid. Dat geldt ook voor de wijze waarop gevluchte gezinnen worden opgevangen. Het is de hoogste tijd dat deze handtekening verzilverd wordt. Ter inspiratie formuleer ik drie kernaanbevelingen voor een andere asielopvang die meer in lijn is met de eisen uit het VN-Kinderrechtenverdrag.

1) *Kleinschalige welkomstcentra & reizende ambtenaren*

Vang asielzoekende gezinnen in eerste instantie voor een periode van maximaal drie maanden op in kleinschalige welkomstcentra waar ze op adem kunnen komen, voorbereid worden op de asielprocedure en daar een start mee maken – waarbij de IND-ambtenaren naar hen toe komen in plaats van andersom –, waar de kinderen én ouders basiskennis van het Nederlands verwerven en waar het gezin voorbereid wordt op een – al dan niet tijdelijke – plaats in een inclusieve maatschappij. Verschaf direct na aankomst zoveel mogelijk autonomie aan gezinnen zodat ouders zelf vorm kunnen geven aan de opvoeding. Zorg in die periode voor een toegankelijk, respectvol en, als het even kan, opgewekt management.

2) *Toegankelijke systemische hulp*

Heb aandacht voor het feit dat ouders en kinderen een reeks van ingrijpende levensgebeurtenissen hebben meegemaakt voor en tijdens de vlucht die een grote druk legt op de opvoeding en de relaties binnen het gezin. Tegelijkertijd mag niet uit het oog worden verloren dat deze vluchtelingenouders in staat zijn geweest om hun kinderen voor de grootst mogelijke gevaren te beschermen (Critelli, 2015). Zorg dat systemische hulp met speciale aandacht voor de onderlinge communicatie laagdrempelig en vrij toegankelijk is als veiligheid en stabiliteit alléén niet voldoende blijken te zijn om te herstellen. Dit kan bijvoorbeeld via de meergezinsgroepen, een methodiek die is ontwikkeld door Centrum '45 en die tot doel heeft om de opvoedingskwaliteiten van ouders te versterken, hen te leren omgaan met chronische stress, en de veerkracht van gezinnen te vergroten (Mooren & Bala, 2016).

3) *Een reguliere plaats in de samenleving*

Schaf, op de welkomstcentra na, alle asielzoekerscentra af en huisvest gezinnen zo snel mogelijk in gewone woningen van waaruit ze een zo normaal mogelijk leven kunnen leiden. Een leven waarin school, werk, sport, cultuur en contacten in de buurt kinderen en hun ouders helpen om enerzijds zichzelf te herwinnen, en anderzijds hun plaats in de gastsamenleving in te nemen, om het even of die nu tijdelijk is of blijvend.

Tot slot

Tot slot nog een afsluitend idee voor de vluchtelingenopvang, geïnspireerd op het leven van Daan Mulock Houwer. Hij heeft altijd het gevoel gehad dat hij maar net aan de goede kant terecht is gekomen. In dat verband zegt

Mulock Houwer over de SS-bewakers in Dachau in een interview: 'Ik kon die mensen niet haten. Ik herkende er mijn ex-pupillen in die de goede kant niet hadden gehaald' (Woltz, 1964). Het is een heel andere context, maar ik dacht daarbij aan de kinderen wier wieg toevallig in Aleppo of Bagdad stond. Ik denk dat het belangrijk is dat iedereen die met gevluchte kinderen en hun ouders werkt, zich realiseert dat voor hetzelfde geld de rollen omgedraaid hadden kunnen zijn. Misschien is het gemakkelijker om de opvang op de best mogelijke manier te organiseren als je je voorstelt hoe jij, als je net oorlog of ander geweld zou zijn ontvlucht, graag verwelkomt en opgevangen zou willen worden.

Noten

1. De Mullock Houwer-lezing 2016 werd gehouden op 24 november 2016 en is een jaarlijks initiatief van het Nederlands Jeugdinstituut en Defence for Children in samenwerking met Pro Juventute, de Hogeschool Leiden en de Canon Sociaal Werk.
2. Arno Jan Boere, Cynthia Schroemges, Elianne Zijlstra, Joep Bakker, Josee Tesser, Karin Kloosterboer, Nico van Oudenhoven, Reber Dosky en Rob Mulock Houwer hebben ieder op hun eigen wijze een bijdrage geleverd aan de totstandkoming van deze lezing. Ik voel me ermee verrijkt en gesteund. Zeer veel dank!

Referenties

- Aitcheson, R.J., Abu-Bader, S.H., Howell, M.K., Khalil, D., & Elbedour, S. (2016). Resilience in Palestinian adolescents living in Gaza. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 9(1), 36-43.
- Al Galidi, R. (2016). *Hoe ik talent voor het leven kreeg*. Amsterdam: Jurgen Maas.
- Bean, T., Derluyn, I., Eurelings-Bontekoe, E., Broekaert, E., & Spinhoven, P. (2007). Comparing psychological distress, traumatic stress reactions, and experiences of unaccompanied refugee minor with experiences of adolescents accompanied by parents. *Journal of Nervous & Mental Disease*, 195(4), 288-297.
- Betancourt, T.S., Abdi, S., Ito, B.S., Lilienthal, G.M., Agalab, N., & Ellis, H. (2015). We left one war and came to another: Resource loss, acculturative stress, and caregiver-child relationships in Somali refugee families. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 21(1), 114-125.
- Betancourt, T.S., Yudron, M., Wheaton, W., & Smith-Fawzi, M.C. (2012). Caregiver and adolescent mental health in Ethiopian Kunama refugees participating in an emergency education program. *Journal of Adolescent Health*, 51(4), 357-365.
- Bowlby, J. (1988). *A Secure Base*. London: Routledge.
- COA (2014). Bewegen tot activering. *COA in beeld*, 8(1), 1.
- Critelli, F. (2015). Parenting in a new land: Specialized services for immigrant and refugee families in the USA. *Journal of International Migration & Integration*, 16(4), 871-890.
- Dalgaard, N.T., & Montgomery, E. (2015). Disclosure and silencing: A systematic review of the

- literature on patterns of trauma communication in refugee families. *Transcultural Psychiatry*, 52(5), 579-593.
- De Haene, L., Grietens, H., & Verschuere, K. (2010). Adult attachment in the context of refugee traumatization: The impact of organized violence and forced separation on parental states of mind regarding attachment. *Attachment & Human Development*, 12(3), 249-264.
- De Jong, L. (1974). *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 5, maart '41 – juli '42, tweede helft*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Fazel, M., Reed, R.V., Panter-Brick, C., & Stein, A. (2012). Mental health of displaced and refugee children resettled in high-income countries: Risk and protective factors. *Lancet*, 379, 266-282.
- Frank, A. (1947). *Het Achterhuis. Dagboekbrieven*. Amsterdam: Contact.
- Freud, A., & Burlingham, D.T. (1943). *War and children*. New York, NY: Medical War Books.
- Ghorashi, H. (2008). Giving silence a chance: The importance of life stories for research on refugees. *Journal of Refugee Studies*, 21(1), 117-132.
- Grove, N., & Zwi, A. (2006). Our health and theirs: Forced migration, othering, and public health. *Social Science & Medicine*, 62(8), 1931-1942.
- Hellinckx, W., & Pauwels, J. (1984). *Orthopedagogische ontwikkelingen in de kinderbescherming. Leven en werk van dr. D.Q.R. Mulock Houwer*. Leuven: Acco.
- Hoefnagels, G.P. (1979). Een halve eeuw kinderbescherming (1). Portret van D.Q.R. Mulock Houwer. *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht*, 1(6), 193-197.
- Hoefnagels, G.P. (1980). Een halve eeuw kinderbescherming (2). Portret van D.Q.R. Mulock Houwer. *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht*, 2(1), 15-23.
- Huot, S., Bobadilla, A., Rudman, D.L., & Bailliard, A. (2016). Constructing undesirables: A critical discourse analysis of 'othering' within the Protecting Canada's Immigration System Act. *International Migration*, 54(2), 131-143.
- Kalverboer, M.E., & Zijlstra, A.E. (2006). *Het belang van het kind in het Nederlands recht: Voorwaarden voor ontwikkeling vanuit een pedagogisch perspectief*. Amsterdam: SWP.
- Keret, E. (2013). *Zeven vette jaren*. Amsterdam: Podium.
- Kloosterboer, K. (2009). *Kind het centrum: Kinderrechten in asielzoekerscentra*. Voorburg: UNICEF Nederland/Stichting Kinderpostzegels Nederland/Centraal Orgaan opvang Asielzoekers.
- Koekebakker, J. (1946). *Onze kinderbescherming in oorlog en vrede: Studie in opdracht van de Nationale Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid*. Purmerend: Muusses.
- Lauritzen, C., & Sivertsen, H. (2012). Children and families seeking asylum in Northern Norway: Living conditions and mental health. *International Migration*, 50(6), 195-210.
- Mapp, S., Behrens, G.A., & Socha, K. (2013). Exposure to conflict and coping strategies among young children living in the West Bank of the Occupied Palestinian Territories. *Social Development Issues*, 35(3), 38-49.
- McMichael, C., Gifford, S.M., & Correa-Velez, I. (2011). Negotiating family, navigating resettlement: Family connectedness amongst resettled youth with refugee backgrounds living in Melbourne, Australia. *Journal of Youth Studies*, 14(2), 179-195.
- Montgomery, E. (2004). Tortured families: A coordinated management of meaning analysis. *Family Process*, 43(3), 349-371.
- Mooren, T., & Bala, J. (2016). *Goed ouderschap in moeilijke tijden: Handleiding voor meergezinsgroepen met vluchtelingen*. Amsterdam/Utrecht: Stichting Centrum '45/Pharos.
- Mulock Houwer, D.Q.R. (1929). Zelfbestuur. *Tijdschrift voor Armwezen, Maatschappelijke Hulp en Kinderbescherming*, 7, 2063-2064.
- Mulock Houwer, D.Q.R. (1930). Ervaringsmateriaal. Ons zelfbestuur. *Tijdschrift voor Ervaringsopvoedkunde*, 9, 113-118.
- Mulock Houwer, D.Q.R. (1942-1943). *Fragmenten uit vaders gevangenisbrieven*. Samengesteld door R. Mulock Houwer.

- Mulock Houwer, D.Q.R. (1945). *Brief uit bevrijd Dachau d.d. 19 mei 1945*. Persoonlijk archief R. Mulock Houwer.
- Mulock Houwer, D.Q.R., Grewel, F., & Friedmann-van der Heide, R. (1946). *Vijftigduizend kinderen roepen om hulp!* Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Mulock Houwer, R. (2010). *Ik heb mijn lied gezongen: het leven van Daniël Quirin Robert Mulock Houwer (1903-1985)*. Den Haag: eigen beheer.
- Nielsen, S.S., Norredam, M., Christiansen, K.L., Obel, C., Hilden, J., & Krasnik, A. (2008). Mental health among children seeking asylum in Denmark – the effect of length of stay and number of relocations: A cross-sectional study. *BMC Public Health*, 8, 293-301.
- Ogbu, H.U., Brady, B., & Kinlen, L. (2014). Parenting in direct provision: Parents' perspectives regarding stresses and supports. *Child Care in Practice*, 20(3), 256-269.
- Panther-Brick, C., Grimon, M., & Eggerman, M. (2014). Caregiver-child mental health: A prospective study in conflict and refugee settings. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 55(4), 313-327.
- Thabet, A., Ibraheem, A., Shivram, R., Winter, E., & Vostanis, P. (2009). Parenting support and PTSD in children of a war zone. *International Journal of Social Psychiatry*, 55(3), 226-237.
- Tingvold, L., Hauff, E., Allen, J., & Middelthon, A. (2012). Seeking balance between the past and the present: Vietnamese refugee parenting practices and adolescent well-being. *International Journal of Intercultural Relations*, 36(4), 563-574.
- United Nations (2015). *Committee on the Elimination of Racial Discrimination. Concluding observations on the nineteenth to twenty-first periodic reports of the Netherlands*. UN doc: CERD/C/NLD/CO/19-21.
- Van Ee, E., Kleber, R.J., & Mooren, T.T. (2012). War trauma lingers on: Associations between maternal posttraumatic stress disorder, parent-child interaction, and child development. *Infant Mental Health Journal*, 33(5), 459-468.
- Van Ee, E., Kleber, R.J., Jongmans, M.J., Mooren, T.T., & Out, D. (2016). Parental PTSD, adverse parenting and child attachment in a refugee sample. *Attachment & Human Development*, 18(3), 273-291.
- Van Lieshout, M. (2014). *Thuis bij Zandbergen. 140 jaar Jeugdzorg. 1874-2014*. Utrecht: BigBusinessPublishers.
- Van Os, E.C.C., Kalverboer, M.E., Zijlstra, A.E., Post, W.J., & Knorth, E.J. (2016). Knowledge of the unknown child: A systematic review on the elements of the Best Interests of the Child Assessment for recently arrived refugee children. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 19(3), 185-203.
- Van Santvoort, F., Hosman, C., Janssens, J., Doesum, K., Reupert, A., & Van Loon, L. (2015). The impact of various parental mental disorders on children's diagnoses: A systematic review. *Clinical Child & Family Psychology Review*, 18(4), 281-299.
- Werkgroep Kind in azc (2015). *Wat is kindvriendelijke opvang volgens kinderen?* Vindplaats: http://www.kind-in-azc.nl/docs/poster_kindvriendelijke_opvang.pdf.
- Woltz, W. (1964). D.Q.R. Mulock Houwer: Deskundige zonder verbale nevelschermen. *Algemeen Handelsblad*, 18 januari 1964, supplement, 6.
- Yehuda, R., Halligan, S.L., & Grossman, R. (2001). Childhood trauma and risk for PTSD: relationship to intergenerational effects of trauma, parental PTSD, and cortisol excretion. *Development and Psychopathology*, 13(3), 733-753.
- Zijlstra, A.E. (2012). *In the best interest of the child? A study into a decision-support tool validating asylum-seeking children's rights from a behavioural scientific perspective*. PhD Dissertation University of Groningen.

Over de auteur

Carla van Os is orthopedagoog en jurist. Ze werkt als onderzoeker bij het Onderzoeks- en Expertisecentrum voor Kinderen en Vreemdelingenrecht van de Rijksuniversiteit Groningen.

Email: e.c.c.van.os@rug.nl